

“זה מאמם!” – בחינה כמותית של מימושי המשתנה הלשוני (h) ושל יחס הדוברים אליהם

רועי גפטר

א. מבוא

האות העברית ה"א, בשמשה ייצוג גרפי לעיצור, מייצגת את החוכך הסדקי /h/, אך עובדה ידועה היא שאופן המימוש הפונטי של מילים הנכתבות בה"א עיצורית רחוק מלהיות עקבי בעברית הדבורה בת-ימינו. תופעה זו זכתה עד כה לעיסוק מועט יחסית במסגרת המחקר הסוציו-בלשני, וכמעט אין בנמצא נתונים כמותיים שיסקו תשובה אמפירית על מידת שכיחותה. עם זאת, מהמידע הקיים עולה כי החוכך הסדקי אכן נעדר במקרים רבים שבהם הוא צפוי על פי התקן. כך למשל, בסקירה המוקדשת לשונות הלשונית בעברית הדבורה, מטריס ושיף מציינים שבקורפוס שבחנו "השמטת ה"א" (h-dropping) היא הנורמה.¹ באופן דומה, בולוצקי מעיד כי "באשר ל-h העברי, יש דוברים הנוטים לשמר אותו, אחרים ממזגים אותו עם [ʔ], אך לרוב ממומש ה-h כאפס בדיוק כמו הסותם הסדקי, אלא אם כן הוא מודגש בהבלטת יתר".² עניין חשוב העולה מדבריו אלה של בולוצקי הוא שיש מגוון מימושים פונטיים, מלבד השאלה אם העיצור נאלם או לא, ועובדה זו עשויה להיות בעלת השלכות חשובות להבנת ההקשר הסוציו-בלשני של התופעה.

כדי לבחון את תפוצתם של המימושים הפונטיים האלה באספקלריה בלשנית-חברתית, אאמץ את אופן הסימון המקובל במחקר הסוציו-בלשני הכמותי: אגדיר משתנה לשוני, שישומן בסוגריים עגולים (h) וייצג את כלל המופעים הפוטנציאליים של החוכך הסדקי (יהיה המימוש עצמו אשר יהיה), ואילו את המימושים הפונטיים עצמם אביא בין סוגריים מרובעים (דהיינו, הסימון [h] מייצג רק את המימוש הקנוני

1 מטריס ושיף, 2005, עמ' 154.

2 בולוצקי, תשס"ב, עמ' 255.

של המשתנה). כפי שצוין לעיל, לצד המימוש התקני [h] יש יותר ממימוש חלופי אחד: לעיתים הוא ממומש בסותם הסדקי [2] (ההגייה הקנונית של העיצור המסומן בדרך כלל באות אל"ף), ולעיתים (h) אינו ממומש פונטית כלל. את זאת אסמן בסימן המתמטי המייצג קבוצה ריקה – [∅].³

כאמור, מהמחקר עד כה עולה כי המימוש הנפוץ ביותר של (h) הוא [∅], דהיינו נטול כל תוכן פונטי. למעשה, נטייה זו נרחבת עד כדי כך שאפשר לשאול אם יש בכלל טעם להתייחס ל-(h) באופן סינכרוני כמשתנה לשוני, או שמא הוא אינו אלא שריד מן העבר המשתמר בכתב, בדומה לאות h בספרדית.⁴ במחקר הפונולוגי, למשל, יש המטילים ספק בהמשך קיומה של /h/ כפונמה עצמאית בעברית החדשה.⁵ עם זאת, במאמר זה אראה כי לפחות מבחינה סוציו-בלשנית (h) חי וקיים. ראשית, אף שהמימוש [h] אינו שכוח, הוא מצוי, ויתרה מכך, יש עדויות לכך שהופעותיו – גם אם מעטות – אינן אקראיות אלא תלויות בסגנון הדיבור. בולוצקי מייחס את הופעתו ל"הבלטת יתר",⁶ וגם מטרס ושיף מדגישים כי המופעים של [h] מוגבלים לסביבות אטימולוגיות רלוונטיות, ולכן אי אפשר לייחס אותן לתהליך חיזוק פונטי כללי כלשהו. לדבריהם "אנו יכולים לסכם כי /h/ לא 'פשוט אבדה', אלא נשמרה בייצוג העומק (underlying representation) של המילה, ונמחקת בעקבות בחירה סגנונית".⁷

מאמר זה ייוחד אפוא לבחינה סוציו-בלשנית של המשתנה (h). אשתמש בו בשילוב של כמה שיטות מחקר כדי לחקור את השונות הלשונית בו ואת האופנים שבהם היא נתפסת בקרב הדוברים. בחלק ב אציג את השיח המטה-לשוני הער בקרב הדוברים על אודות (h), שהיווה מוטיבציה ראשונית לעסוק במימוש הפונמה הזאת כתופעה בעלת משמעות לשונית-חברתית של ממש. בחלק ג אבחן את המשתנה בכלים של הסוציו-בלשנות הכמותית: אציג נתונים משני קורפוסים של ראיונות סוציו-בלשניים שערכתי, ואראה כי המימוש [h] נדיר אצל כל הדוברים שרואיינו, אך אף על פי כן נמצאה שונות לשונית רלוונטית גם בין דוברים וגם בין סגנונות של דוברים ספציפיים: אצל רוב הדוברים שראיינתי [h] דווקא כן משמש, גם אם מעט, והוא

- 3 לאופר (תשס"ט) מציין גם אלופוניה בין החוכך הסדקי האטום [h] והחוכך הסדקי הקולי [ɦ], כאשר המימוש הקולי מופיע בין שתי תנועות. היות שלטענתו ההתניה כאן פונולוגית, (כלומר הידמות לקוליות של התנועות הסובבות את /h/), ואין עדות לשונות חברתית כלשהי בחילוף זה, לא אדון באלופוניה זאת במאמר, ושני המימושים הללו של החוכך הסדקי יסומנו [h]. עם זאת, יש מקום למחקר המשך שיבחן אם גם החילוף בין מימוש אטום לקולי מושפע מגורמים חברתיים.
- 4 לעניין היאלמותה של h האורתוגרפית בספרדית ולתיארוך קבלת העדרה להגייה התקנית ראו ריני, 2010.
- 5 ראו פאוסט, 2019, עמ' 164.
- 6 בולוצקי, תשס"ב, עמ' 255.
- 7 התרגום שלי; מטרס ושיף, 2005, עמ' 154.

המימוש המועדף עליהם בסגנון הקראה פורמלית; נוסף על כך, במדגם של דוברים מן הקהילה התימנית בראש העין, הנוטים לשמר את ההגאים הלועיים, נמצא כי הם משמרים גם את [h] בשיעור גבוה יותר מאשר מדגם מעורב אתנית שנאסף בתל אביב. בחלק ד אציג ממצאים מניסוי תפיסה שערכתי ובדק תגובות דוברים למגוון המימושים של (h). גם ניסוי זה מעיד כי לבחירת המימוש יש השלכות חברתיות.

ב. שיח מטה-לשוני על (h)

את דברי בולוצקי שהובאו לעיל אפשר לפרש כעדות לכך שאף שהמשתנה (h) בדרך כלל איננו מבוצע פונטית, אין זו נטייה מוחלטת, ובכל זאת קיימת שונות לשונית באופן מימוש. עם זאת, עצם קיומה של שונות לשונית אינו מעיד בהכרח שהתופעה מעניינת בבחינה סוציו-בלשנית. לשם כך צריך שלבחינה במימוש זה או אחר תהיה גם משמעות חברתית, כלומר נשאלת השאלה עד כמה דוברי עברית שמים לב להבדל בין [h], [ʔ] ו-[∅], והאם בעיניהם ההבדל הזה מוסר מידע כלשהו על מיקומו של מפיק ההגה בנוף החברתי בישראל.

אחת הדרכים הישירות ביותר לבדוק אם תופעה לשונית כלשהי מתאפיינת במשמעות חברתית היא לבחון אם יש עליה שיח מטה-לשוני – כלומר אם חברי קהילת הדוברים מעירים עליה או מתייחסים אליה. אם רוב הדוברים אינם ממשיים פונטית את (h), אפשר להעלות על הדעת שהמימוש [∅] נתפס כנורמטיבי לחלוטין, ואיננו מעורר שיפוט חברתי כלשהו. ואולם חיפוש במרשתת מראה בקלות שיש שיח מטה-לשוני ער המייחס חשיבות לאופן המימוש של (h). במאמר זה לא אעסוק בבחינה שיטתית של השיח על (h) ברשת, אבל אציג כמה דוגמאות הנותנות טעימה ממנו ולדעתי, מבססות את המוטיבציה לעסוק בו לעומק בכלים של סוציו-בלשנות כמותית. דוגמה לטיבו של שיח זה אפשר לראות למשל בדוגמה (1), תגובת לכתבה שפורסמה באתר ynet ועסקה בתוכנית הריאליטי הישראלית "כוכב נולד":

(1) אליעזר מתהפך בקברו – איפה ריקי גל?

כשריקי גל הייתה שופטת, היא לא הייתה מאפשרת לאדם (לא, היא לא זמרת מבחינתי) כמו חגית יאסו לעבור את שלב האודישנים.

"פעם אייננו מדברים לאט, אייננו מדברים בשקט"

לא הוגה את האות ה' כמו שצריך.⁸

"אליעזר" שאליו מתייחס הכותב הוא, מן הסתם, אליעזר בן-יהודה. אם בן-יהודה

בכבודו ובעצמו מגויס לעניין, ניכר שהכותב מתייחס ברצינות רבה לאופן שבו ממומש המשתנה (h) – בהחלט לא העמדה שהיינו מצפים לה אם השונות במימוש המשתנה נטולת משמעות חברתית. תגובה זו מראה גם את הקושי שבהסתמכות על נתונים מטה-לשוניים כתובים: למה בדיוק מתכוון הכותב כשהוא אומר על יאסו שהיא "לא הוגה את האות ה' כמו שצריך"? לסותם הסדקי? ל-[Ø]? או אולי לשניהם?

בהמשך הטקסט אנו רואים שהכותב מדגים את התופעה באיות לא תקני של המילה היינו כ"איינו". היות שהאות אל"ף מייצגת את הסותם הסדקי, עושה רושם שקצפו של הכותב יוצא ספציפית על המימוש של (h) כ-[2] ולא על [Ø], אך אי אפשר לדעת זאת בוודאות, מפני שגם הסותם הסדקי ההיסטורי ממומש בדרך כלל כ-[Ø] בעברית החדשה. בולוצקי מעיד כי "לעיתים רחוקות ממומש הסותם הסדקי אל"ף [2] בעברית הישראלית", כלומר ההגייה הרווחת של מילים כמו תואר היא [toar] ולא [toʔar] (כפי שההגייה הרווחת של טוהר גם היא [toar]). מעבר לכך, כלל לא ברור שלכותב יש אפשרות כתיב לציין את העובדה שהמילה מתחילה בתנועה, פרט לשימוש באות אל"ף,⁹ ולכן אפשר שהאיות הלא-סטנדרטי באל"ף אינו מציין באופן חד-משמעי מימוש של (h) ב-[2], אלא הוא דו-משמעי ויכול להתפרש [2] או [Ø].

דוגמה נוספת דומה באופייה אפשר למצוא ב-(2), תגובת על כתבה באתר ynet שעסקה באגם רודברג:

(2) אגם רודברג לא מבטאת את האות "ה" ומבטאת כל מילה עם האות הא כאילו היא אלף. איך אדם עם דיקציה כזו מחורבנת יכול לעבוד ברדיו??¹¹

גם במקרה זה מעיד הטקסט על כך שהכותב מייחס חשיבות לאופן הגיית ה-(h). לאור בחירתו לכתוב באופן מפורש שרודברג "מבטאת כל מילה עם האות הא כאילו היא אלף", נראה שהוא מתלונן ספציפית על המימוש [2] – הרי יכול היה לכתוב גם "היא משמיטה כל הא", או ניסוח אחר כלשהו שמשמעת ממנו היא למות. עם זאת, גם כאן אי אפשר לקבוע באופן נחרץ איזה מימוש פונטי מנסה הכותב לתאר, כי כאמור [Ø] היא ההגייה השכיחה של האות אל"ף.

דוגמה (3) היא קטע מטקסט באתר "ישראלוג" ובו מלינה הכותבת באופן כללי יותר על עברית לא תקנית בשילוט. דוגמה זו מוסיפה עוד נדבך של משמעות חברתית:

9 בולוצקי, תשס"ב, עמ' 255. בעניין זה ראו גם מטרס ושיף, 2005, עמ' 154.
 10 באופן תאורטי, הכותב יכול היה לכתוב יינו כדי לציין את העדרה של [h], אבל סביר להניח שקוראים יתקשו להבין שאיות זה מתיימר לייצג את המילה היינו.
 11 <https://www.ynet.co.il/Ext/App/TalkBack/CdaViewOpenTalkBack/0,11382,L-3087719-3,00.html>

(3) אם יש דבר שמעצבן אותי זה טעויות בעברית או שפה זולה כמו של המוכרות ברנאר ("המכנס מאמם עלייך מאמי!!"). אבל פרחות בנות 20 זה דבר אחד, ושלטים עם טעויות זה כבר משהו אחר, מתכון בטוח להתקף עצבים ממשמש ובא.¹²

כאן הכותבת לא רק מתלוננת על הגייה לא תקנית של (h) (באמצעות איות לא סטנדרטי מודגש במיוחד – "מאאמם") אלא גם מייחסת אותו לסוג מסוים של דוברים: "פרחות בנות 20". לפי התרשמותי, זה קישור שכיח למדי בשיח המטה-לשוני בארץ.¹³ "פרחה" הוא כידוע כינוי גנאי נפוץ הנושא בחובו משמעות אתנית, ומופנה בעיקר לנשים ממוצא מזרחי.¹⁴ נראה שהכותבת מייחסת להגיית (h) משמעות בשלושה צירים חברתיים: גיל, מגדר וזהות אתנית. כמובן, אין לקבל את רשמיה של הדוברת כמעידים בהכרח על מציאות לשונית כלשהי: הטלת דופי בלשונן של נשים צעירות הוא דפוס מוכר ושכיח ברחבי העולם,¹⁵ וכישראל, כבר נמצא שדוברים ממוצא מזרחי מואשמים לעיתים קרובות בשימוש ב"שפה משובשת".¹⁶ באופן כללי יותר, יש לזכור כי אומנם שיח מטה-לשוני הוא מקור שימושי לנתונים מעניינים המלמדים על דעותיהם של דוברים, אבל אי אפשר להסתמך עליו כדי להסיק על המציאות הלשונית בפועל, מה גם שיתכן שהכותבים המצוטטים כאן מייצגים קבוצה ספציפית של דוברים בעלי אידאולוגיות לשוניות טהרניות ולא תפיסות הרווחות בכלל הציבור. עם זאת, עצם קיומו של שיח מטה-לשוני ער מראה שלבחירת המימוש יש ממד סוציו-בלשוני, ולמעשה, הוא מספק מוטיבציה נוספת לבחינה מדוקדקת יותר של המשתנה הלשוני. בבחינה זו אתמקד בפרקים הבאים.

ג. מחקר כמותי: הגיית (h) בתל אביב ובראש העין

בשנת 2012 קיימתי ראיונות סוציו-בלשניים בשני אתרים במרכז הארץ – בתל אביב ובראש העין – כחלק מפרויקט גדול יותר, שהתמקד בקשרים בין שפה וזהות אתנית בישראל.¹⁷ במאמר זה אביא נתונים שעלו מן המחקר הזה.

סוגיית הזהות האתנית וחשיבותה החברתית בישראל סבוכה ומורכבת, וקצרה היריעה במאמר זה מלעסוק בה לעומק. לצורכנו חשוב לציין שאף שהחברה היהודית בישראל

12 <http://israblog.org/blogread.asp?blog=89923&blogcode=5741404>

13 קצרה היריעה מלהציג כאן עוד נתונים מהשיח המטה-לשוני, אבל אני מניח שסטראוטיפים כמו אלו המוצגים ב-(3) מוכרים לקוראים זה מכבר.

14 ראו עברי, 2008; מוצפי-האלר, תשע"ב.

15 ראו אקרט ומק'קונל-זינה, 2013, פרק 10.

16 ראו שורצולד, תשמ"א; הנשקה, תשע"ג; גפטר, 2016, א, 2019; מור, 2020.

17 לפרטים ראו גפטר, 2014.

מורכבת מעדות רבות, שלכל אחת מהן היסטוריית הגירה ומנהגים מובחנים, אפשר להכליל ולטעון שזהות אתנית בארץ מתפרשת לעיתים קרובות כמתבססת על הבחנה בינארית בין שתי קטגוריות-על: "אשכנזים" ו"מזרחים".¹⁸ אף על פי שחשיבותן היחסית של קטגוריות אלו נתונה בתהליך של שינוי מתמיד, הן נוכחות מאוד בשיח החברתי בארץ ועודן בעלות השלכות חברתיות-כלכליות של ממש.¹⁹ גם בתחום השפה ניכרים הבדלים לשוניים הקשורים לצייר האתני. מאפיינים אלו מעוררים עניין רב הן בציבור הן במחקר הסוציו-בלשני בישראל.²⁰ אולם בעוד לתופעות רבות שנחקרו בהקשר של זהות אתנית, כגון שימור ההגייה הלועית בקרב דוברים ממוצא מזרחי, יש קשר ברור למסורות ההגייה בגולה ולשפות התשתית של העולים מארצות ערב, לא נראה שיש סיבה מיוחדת להניח יחס כלשהו בין מימוש (h) למוצא אתני. למרות זאת, בחרתי לבדוק בדיקה כמותית אם מתקיים קשר כזה משני טעמים: האחד, כפי שתואר בסעיף הקודם, נראה כי קיים בציבור סטראוטיפ המייחס את המימוש [?] לדיבור "פראי" לכאורה, כלומר לפחות בעיני מקצת הדוברים הקישור הזה קיים. מובן שחוקרים אינם נדרשים להאמין לכל סטראוטיפ הרווח בציבור, ובהחלט סביר שקישור זה אינו אלא דוגמה נוספת ל"האשמת" מזרחים בדיבור משובש, אבל זוהי סוגיה הראויה לבחינה אמפירית; והטעם האחר הוא שמערכת העיצורים המזרחית הקלסית, המשמרת את הגיית ההגאים הלועיים, שמרנית יותר מהאשכנזית. עולה על הדעת ששמרנות זו מתבטאת גם בעיצורים הגרוניים באופן כללי, ומשמעות הדבר שלשונו של מי שמבחין בין לועי ולא-לועי עשויה להתאפיין ביותר מימושים של [h]. גם את ההשערה הזאת ראוי לבדוק בדיקה כמותית.

המחקר נערך בהשראת שיטתו של ויליאם לבוב לחקר כמותי של שונות לשונית.²¹ בשיטה זו הריאיון הסוציו-בלשני משמש מקור נתונים המאפשר השוואה מסודרת של השונות בקרב דוברים תוך בחינת טווח המנעד הסגנוני של כל אחד מהם.

1. המדגם בתל אביב

כמאגר הראיונות מתל אביב ראיונות עם 40 דוברים: 24 נשים ו-16 גברים, בגילאים 24-80.²² כמקובל במחקר קהילה סוציו-בלשני, כל המרואיינים גדלו בתל אביב

18 לדיון ראו לפקוביץ', 2004.

19 ראו למשל שנהב, 2003; סמוחה, 2005; ששון-לוי ושושנה, 2014; כהן ועמיתיו, 2019.

20 ראו למשל בלנק, תש"ז, 1964, 1968; מורג, תשל"ג, תש"ן; שורצולד, תשמ"א, תשס"ב, תשע"ה; בן-טולילה תשמ"ד, תשס"ב; דייזיס, 1984; יגר-דרור, 1988, 1991; פלג, תשנ"ב; מטרס ושיף, 2005; נוימן, תשע"ג, תשע"ה; הנשקה, תשע"ג, 2013, 2015, 2017; גפטר 2016, א, 2016, תשע"ט.

21 ראו לבוב, 1966, 1972.

22 רואיינו שלושה דוברים נוספים, אך היות שהתגלה בדיעבד שאיכות השמע של ההקלטה אינה מאפשרת ניתוח מהימן של (h), הם לא נכללו במאגר שנבדק לבחינת מימושו של משתנה זה.

והתגוררו בה ברציפות במשך כל ימי חייהם או רוב ימי חייהם. אף שחלוקה בינארית ל"אשכנזים" ו"מזרחים" מפשטת את המציאות, שכן כל אחת מהתוויות הללו כוללת מגוון רחב של עדות, אשתמש בה כדי לאפשר בדיקה כמותית-סטטיסטית בקטגוריית הזהות האתנית. במדגם 13 מרואיינים ממוצא אשכנזי (8 נשים ו-5 גברים) ו-27 מרואיינים ממוצא מזרחי (16 נשים ו-11 גברים).²³

הראיונות הסוציו-בלשניים הוקלטו בבתי המרואיינים, והיו בהם שני חלקים: המרכיב העיקרי הוא שיחה חופשית למדי שמטרתה כפולה: לדובב את המרואיין כדי שתהיה כמות ניכרת של חומר מוקלט לשם ניתוח וכן לנסות לנצל את השיחה כדי להבין איך הוא או היא ממקמים עצמם בנוף המקומי. השיחה החלה תמיד בשאלות העוסקות בעיר המגורים של המרואיין, ונמשכה בנושאים אחרים, על פי תחומי העניין שהועלו, בלי תסריט קבוע. כל שיחה נמשכה כשעה במוצע. לאחר שנסתיימה השיחה החופשית, ביקשתי מהמרואיין לקרוא מדף רשימת מילים קצרה.²⁴ מטלות הקראה הן כלי מקובל מאוד בחקר השונות הלשונית מאז מחקרו פורץ הדרך של לבוב בניו יורק בשנות השישים. לבוב הראה שכאשר דוברים קוראים בקול הם נוטים לאמץ סגנון רשמי יותר ולהשתמש בפחות מאפיינים לא-תקניים שדבקה בהם סטיגמה. דפוס זה שוחזר פעמים רבות במגוון שפות וקהילות.²⁵ ההשוואה בין השכיחות של מימוש כלשהו בדיבור החופשי של המרואיין לעומת שכיחותו בהקראה מאפשרת לחקור כיצד תופעה לשונית מושפעת מהציר הסגנוני, או במילים אחרות אם בסגנונות רשמיים יותר נצפה לשמוע אותה יותר או פחות לעומת הסגנון הדיבור החופשי.²⁶

ראוי לציין כי לא בהכרח תימצא תשובה אחת לשאלה באיזה מימוש של המשתנה (h) משתמש דובר. יש אולי דוברים המשתמשים אך ורק ב-[h] או ב-[Ø], אך סביר להניח שדוברים רבים משתמשים ביותר ממימוש אחד, ושההבדל בין הדוברים הוא כמותי ומתבטא בשיעור העדפתם לכל אחד מהמימושים. לכן סימנתי את חמישים הסביבות הפוטנציאליות הראשונות להופעת המשתנה (h) בריאיון של כל משתתף

23 חוסר האיזון במדגם נובע מכך שאחת מהמטרות המקוריות של המחקר הייתה לבחון שונות בהגייה הלועית בקרב מזרחים, ולכן רואיינו יותר דוברים ממוצא מזרחי. כמו כן, המדגם אינו כולל דוברים ממוצא מעורב, ככוונה. אומנם דבר זה חוטא למציאות הדמוגרפית בישראל בימינו, אך הוא נעשה מטעמים מתודולוגיים. אין ספק שבדיקת הגייתם של דוברים שאינם משויכים בקלות לתוויות כמו "אשכנזי" או "מזרחי" היא נושא חשוב למחקרי המשך.

24 ברשימת ההקראה היו שלוש מילים שבהן סביבות רלוונטיות למשתנה (h): הרבה, מלהיב ומהר. לבוב, 1966; שילינג, 2014, עמ' 109.

25 עם זאת, יש לציין שההבדל בין דיבור חופשי וקריאה בקול רם איננו מסתכם ברשמיות. מילרדי (1987, עמ' 172-174) מזכירה כי קריאה היא פעולה קוגניטיבית וחברתית שעשויים להיות לה מאפיינים משלה. אפשר לראות בעייתיות זו בפרט בהקשר של ההגאים הלועיים בעברית: היות שמחד גיסא דבקה בהם סטיגמה חברתית אך מאידך גיסא הם נתפסים תקינים, יש מורכבות בפירוש הופעתם במטלות הקראה (גפטר 2016ב; ראו גם דייויס 1984).

לעצמו, כלומר חמישים המילים הראשונות שה"א עיצורית הייתה מופיעה בצורתן הכתובה.²⁷ באופן זה נאספו 2,000 סביבות פוטנציאליות של (h) לניתוח. בכל אחת מהסביבות הללו קבעתי מה המימוש בפועל: [h], [ʔ] או [∅]. קביעה זו נעשתה הן בשמיעה הן בבחינת הספקטרוגרמה של ההקלטה בתוכנת Praat, המאפשרת להבחין באופן חזותי בין הגיית חוכך, סותם או היעדר צליל.²⁸

בסעיף הבא אעמיק בניתוח סטטיסטי של הממצאים, אך ראשית נערוך היכרות עם הנתונים: בבדיקת כלל נתוני המדגם באופן מצרפי רואים העדפה ברורה למימוש ב-[∅] – ב-93% מהסביבות הפוטנציאליות של (h) הופיע [∅], דהיינו לא היה מימוש פונטי כלל. הסותם הסדקי [ʔ] הופיע ב-4.2% מהסביבות הפוטנציאליות, והחוכך הסדקי [h] הופיע רק ב-2.8% מהסביבות הפוטנציאליות. כמוכן, ממוצעים אינם מלמדים על ההתפלגות בתוך המדגם, ולכן ראוי להבהיר שבמקרה זה הם מעידים על דפוס כללי יותר, ואינם נובעים מכך שדוברים אחדים משתמשים ב-[h] באופן עקבי, והרוב אינם משתמשים בו כלל. מארבעים הדוברים שבמדגם 19 לא מימשו את (h) כ-[h] כלל, אבל 21 מהם (רוב, גם אם דחוק) השתמשו בו לפחות בחלק מהריאיון. המרוויין שנהג שימוש עקבי ביותר ב-[h], גבר בן 73, מימש [h] בכ-30% מהסביבות הפוטנציאליות, ועשרים המרוויינים האחרים מימשו [h] בשיעור שנע בין 2% ו-14% מהסביבות הפוטנציאליות. אם כך, [∅] הוא האפשרות המועדפת על כל הדוברים במדגם בהפרש ניכר, אך יותר ממחצית מהדוברים משתמשים גם ב-[h]. באשר ל-[ʔ], רק 11 מהדוברים לא השתמשו בו כלל, והיתר מימשו [ʔ] בשיעור שנע בין 2% ו-14% מהסביבות הפוטנציאליות.

במבט ראשון, הפער העצום בין חלקו של המימוש [∅] בקורפוס ובין חלקם של שני המימושים הסדקיים עשוי להתפרש כעדות לכך שההגה /h/ אינו עוד חלק מהפונולוגיה של דוברי העברית, ושהמופעים המועטים של [h] הם בגדר שריד מאובן מהעבר. אך קשה להתעלם מהעובדה שרוב הדוברים דווקא משתמשים ב-[h], גם אם בשיעור נמוך של היקריות. עדות חזקה יותר לרלוונטיות העכשווית של (h) כמשתנה סוציו-בלשני עולה כאשר בוחנים את השונות הסגנונית של הדוברים. יש לזכור שנוסף על השיחה החופשית הוקלטו הדוברים בזמן קריאה בקול רם. ובקריאה זו תמונת המצב אחרת לחלוטין: בעת קריאה, המימוש [h] הוא הנפוץ ביותר, ומופיע ב-75.4% מהסביבות הפוטנציאליות. הסותם הסדקי מופיע ב-16.67% מהסביבות הפוטנציאליות, ואילו [∅] מופיע רק ב-7.94% מהן. הממצאים מובאים בטבלה 1 להלן.

27 התעלמתי מעשר הדקות הראשונות של השיחה כדי לתת למרוויין זמן להתרגל להתרחשות ולמכשיר ההקלטה.

28 את ניתוח הקול עשיתי אני, דובר עברית ילידי בעל ניסיון בניתוח פונטי.

טבלה 1: מימושי (h) במדגם בתל אביב

קריאת מילים	שיחה חופשית	
75.4%	2.8%	[h]
16.67%	4.2%	[ʔ]
7.94%	93%	[Ø]

כפי שנטען לעיל, קריאה בקול רם נוטה לעודד אנשים לסגנון רשמי ותקני יותר מבדיבור, ולכן אין להתפלא על כך שבקריאת רשימת המילים אנו מוצאים יותר [h] מאשר בשיחה החופשית. אף על פי כן, נוכח מיעוט המימושים של [h] בשיחה החופשית, מרשים לראות שבהקראה [h] לא רק שכיח יותר מאשר בשיחה, אלא שהוא המימוש השכיח ביותר באופן מוחלט ובפער גדול. אם ממצאי השיחה החופשית עלה הרושם ש-[h] כמעט אינו נוכח בנוף הסוציו-בלשני בן-ימינו, הנתונים העולים בקריאת רשימת המילים מראים שבקרב רוב הדוברים במדגם המימוש הזה הוא חלק בלתי נפרד מהמנעד הסגנוני שלהם. הווה אומר, (h) הוא משתנה סוציו-בלשני רלוונטי לחלוטין, לפחות מבחינה סגנונית-משלבית.²⁹

מפתיע לראות שברשימת המילים אנו מוצאים גם יותר [ʔ] מאשר בשיחה החופשית. בניגוד ל-[h], הסותם הסדקי אינו מימוש תקני של (h), ולכאורה אין סיבה שבקריאה בקול רם הוא יועדף מ-[Ø]. עם זאת, הוא דומה יותר למימוש התקני מבחינה מסוימת – מעצם זה שיש לו ממשות פונטית. הסבר אפשרי הוא שאותם דוברים ששיעור ה-[ʔ] בקריאה שלהם היה גבוה יותר אכן אינם מבחינים בינו ובין [h], ואם המעבר לקריאה דוחף אותם לבצע מימוש כלשהו שאפשר לשמוע בכל זאת, הרי מופיע אצלם [ʔ] במקום [h]. במקרה של דוברים כאלה אפשר להניח שאין במערכת ההגה שלהם /h/ כפונמה עצמאית,³⁰ ברם חשוב להדגיש שהם מיעוט קטן במדגם. כאמור, מרבית

29 כמובן, עצם העובדה שהאות ה"א מופיעה בכתב ודאי השפיעה על המרווינים ועודדה אותם להגות אותה, אך מכך אין להסיק שהעלייה בשיעור המימוש [h] היא פשוט פועל יוצא של פעולת הקריאה, שלא מעורבים בה שיקולים סוציו-בלשניים. במקום אחר (גפטר, 2016) הראיתי שבמקרה של ההגאים הלועיים (המופיעים גם הם בכתב) הדפוסים בקריאה מורכבים הרבה יותר, ודוברים רבים אינם מממשים אותם. מכאן שההעדפה הברורה ל-[h] בקריאה בקול איננה מובנת מאליה כל עיקר. בנקודה זו, הקורא עדיין עשוי לשאול את עצמו על מעמדה הפונמי של /h/ – האם מדובר בפונמה שנמחקת בכל המקרים כמעט? או שמא לדוברים יש מערכות פונולוגיות נפרדות למגוון הסגנונות שלהם? הנתונים המובאים במאמר זה אינם יכולים לענות על שאלה זו, אך מה שעולה מהם בבירור הוא שכאשר מביאים בחשבון את כל המנעד הסגנוני של הדוברים, יש שפע עדויות לפרודוקטיביות של (h).

הדוברים מראים שכאשר יש ציפייה משלבת לכך, הם מסוגלים בקלות להפיק [h], ואף עושים זאת באופן עקבי.

2. המדגם בראש העין

כאמור, התווית "מזרחי" היא הבניה חברתית המגלמת בתוכה שלל קבוצות שלכל אחת מהן היסטוריית הגירה ומסורות משלה, ואין כל סיבה להניח שתהיינה אחדות מהבחינה הלשונית.³¹ תוכנה זו הובאה בחשבון בעת תכנון המחקר. במחקר בסדר גודל כזה אי אפשר להעמיק בכל ההבדלים בין הקבוצות שמהן באים דוברים יוצאי עדות המזרח. עם זאת, אתמקד בקבוצה מסוימת, הנזכרת לעיתים קרובות בשיח המטה-לשוני כזו הצפויה ביותר לשמר את ההגייה הלועית – יוצאי תימן.³²

בחרתי לערוך את הראיונות החברתיים-בלשניים בקהילה הזאת בעיר ראש העין. לעיר יש היסטוריה דמוגרפית ייחודית: ראשיתה במעברה שבה שוכנו עולי עליית "מרבד הקסמים" מתימן, ובמשך שנים לאחר מכן כמעט כל התושבים בה היו יוצאי תימן וצאצאיהם. בשנות התשעים צמחו בעיר שכונות חדשות שמשכו אליהן תושבים מכלל רחבי הארץ, וכיום האוכלוסייה בעיר מגוונת מבחינה אתנית. עם זאת, עדיין יש לקהילה הוותיקה של יוצאי תימן מקום מרכזי בקרב תושבי ראש העין, ובעיני רבים מתושביה, העיר שומרת על זיקה עמוקה לזהות ולמורשת התימנית. אף שאוכלוסיית העיר איננה הומוגנית כיום, ראיינתי רק דוברים מתוך הקהילה התימנית בעיר לשם המדגם: ראשית, מכיוון שמטרתי הייתה להתמקד בלשונה של קהילה זו; שנית, כמו אוכלוסיית המדגם בתל אביב, וכמקובל במחקר סוציו-בלשני מסוג זה, כל המרואיינים גדלו בעיר והתגוררו בה ברציפות במשך כל ימי חייהם או רוב ימי חייהם. ואולם בראש העין, מעבר לגיל מסוים כמעט כל מי שגדל בעיר הוא ממוצא תימני. לפיכך, המאגר בראש העין שונה באופן מהותי מהמאגר שנאסף בתל אביב, שכן הוא הומוגני מבחינה אתנית.

במאגר הראיונות מראש העין ראיונות עם 21 דוברים: 14 נשים ו-7 גברים, בגילים 18-64.³³ הראיונות הסוציו-בלשניים וקידוד הנתונים נעשו באותה שיטה שנהגה במדגם מתל אביב. במקום אחר הראיתי שהלשון במאגר ראש העין נבדלת מהלשון במאגר תל אביב. בפרט ניכר שבעוד רק מעט מהדוברים בקורפוס תל אביב משמרים את ההגייה הלועית (גם מקרב הדוברים שמוצאם מזרחי), בראש העין ההגייה הלועית

31 לדיון ראו לפקוביץ', 2004.

32 ראו דיוויס, 1984; נוימן, תשע"ה; גפטר, 2016, תשע"ט. לעדויות רלוונטיות מניסוי תפיסה ראו דוונס, 1981.

33 גם במקרה זה רואיינו למעשה שני דוברים נוספים, אך איכות השמע של ההקלטה לא אפשרה לכלול אותם בניתוח של המשתנה.

משתמרת הרבה יותר, אפילו בפי דוברים צעירים (אם כי יש סימנים למגמה של דעיכה בשיעור הלועזיים גם שם).³⁴ עולה השאלה האם לשונם של חברי הקהילה התימנית בראש העין נבדלת מלשונם של המרואיינים מתל אביב גם בהתפלגות המימושים של (h). הממצאים המצרפיים מסוכמים בטבלה 2.

טבלה 2: מימושי (h) במדגם בראש העין

קריאת מילים	שיחה חופשית	
89.86%	4.48%	[h]
2.9%	3.05%	[ʔ]
7.25%	92.48%	[Ø]

התמונה העולה מהנתונים המצרפיים בראש העין דומה לזו שראינו במדגם בתל אביב: גם כאן [Ø] הוא המימוש המועדף בשיחה החופשית, ו-[h] הוא המימוש השכיח ביותר בקריאת רשימת המילים בקול רם. אבל יש גם כמה הבדלים חשובים: בשיחה החופשית שיעור המימוש ב-[Ø] כמעט זהה לזה שבתל אביב, אבל שיעור ה-[h] גבוה מעט יותר (4.48% לעומת 2.8%), ולעומת זאת שיעור המימוש ב-[ʔ] קצת נמוך יותר מבתל אביב (3.05% לעומת 4.48%). למעשה, רק שישה מתוך 21 המרואיינים בראש העין לא השתמשו ב-[h] בכלל, כך שחלקם היחסי של מי שלא הגו שום [h] קטן מאוד במדגם הזה לעומת חלקם של המרואיינים בתל אביב בקטגוריה זו. במטלת הקריאה ההבדלים בין שני הקורפוסים גדולים עוד יותר: כאן [h] מועדף באופן כמעט מוחלט, ומהווה מעין תמונת מראה מושלמת של הממצאים בשיחה החופשית. בקורפוס זה גם אין עלייה בשיעור ה-[ʔ] בעת הקריאה בקול רם בניגוד לממצא במדגם בתל אביב. מן הממצא עולה אפוא שבקרב הקהילה התימנית בראש העין יש יותר מימושי [h] ופחות מימושי [ʔ] מאשר בתל אביב. אולם הפערים בין המדגמים קטנים מאוד, וכדי להשתכנע שהם אכן מלמדים אותנו על דפוס כללי יותר, נידרש לניתוח סטטיסטי.

3. ניתוח סטטיסטי של הממצאים

הניתוח הסטטיסטי התבצע בשיטה של עריכת מודלים של רגרסיה לוגיסטית באפקטים מעורבים (באמצעות תוכנת R), שהיא דרך מקובלת במחקר של סוציולוגיה בלשנית כמותית לוודא שלגורמים מסוימים יש השפעה מובהקת סטטיסטית על

המשתנה הנבדק תוך שליטה על גורמים מתערבים פוטנציאליים אחרים.³⁵ שיטה זו מאפשרת לבחון בו בזמן מספר רב של גורמים, הן לשוניים (כגון האם המופע הספציפי הוא אחרי פסק?) הן חוץ לשוניים (כגון מה גיל הדובר/ת או מניין הוא/ היא?). באופן זה למשל, אם מאותר אפקט מובהק של גיל, אפשר להסתמך על כך שהוא מובהק בהינתן שכבר הובאה בחשבון ההתערבות האפשרית של גורמים אחרים.

במחקר זה המשתנה המוסבר במודלים הסטטיסטיים היה המימוש הפונטי של (h), והמטרה הייתה לזהות אילו גורמים משפיעים באופן מובהק על תפוצת המימושים הפונטיים שלו. ראשית, ערכתי צמד מודלים שבהם הגורמים המנבאים – זהים; המודלים נבדלים זה מזה רק במימוש הפונטי שהם בוחנים: מודל אחד בוחן אילו מאותם המנבאים משפיע על מימוש המשתנה ב-[h], ואילו המודל האחר בוחן אילו משפיעים על מימושו ב-[ʔ]. במודלים נבדקו כל הדוברים משני הקורפוסים, ונבחנו בהם כמה גורמים חברתיים כמנבאים אפשריים של מימוש (h): גיל המרואיין, מינו, ולאיזה מדגם הוא משתייך (תל אביב או ראש העין).

נוסף על ההבדלים החברתיים בין הדוברים, מימוש (h) יכול להיות מושפע גם מגורמים לשוניים, ולכן גם הם נכללו במודלים. בכל מופע של המשתנה קודדתי אם הוא מופיע אחרי פסק או בתוך רצף דיבור;³⁶ עוד הבחנתי בין ביצוע ה"א הידיעה ומופעים אחרים של (h) וקודדתי זאת כמנבא אפשרי לבחירה. מילים שכיחות מאוד, ובייחוד מילות שימוש, נוטות יותר להפחתה פונולוגית.³⁷ אף על פי שה"א הידיעה איננה מילת שימוש במובן המקובל, מילית זו היא סביבה שכיחה ביותר להופעת המשתנה יחסית למילות תוכן ספציפיות, ולכן ייתכן שכאשר (h) מופיע בה, הוא מועד למחיקה יותר מאשר (h) במילת תוכן. נוסף על המנבאים האלה, כללתי במודלים גם את זהות הדובר כאפקט מקרי (random effect), כדי לוודא שהממצאים אינם מוטעים בגלל מרואיינים מסוימים בעלי דפוס לשון לא-טיפוסי. המנבאים המובהקים שאותרו בניתוח הסטטיסטי מסוכמים בטבלה 3.

35 לסקירה על סוג כזה של ניתוח, ראו ביילי, 2013.

36 בעוד ניתוח זה בודק רק אם ההגה הופיע לאחר פסק או לא, בהחלט ייתכן שיש השפעות נוספות של הסביבה הפונולוגית – כגון אם ההגה מופיע בין תנועות או לאחר עיצור, או אם יש הברל בין הברות מוטעמות ללא-מוטעמות בהקשר זה. היות שבמאמר זה אתמקד בעיקר באספקטים החברתיים של (h), סוגיות אלו לא נותחו כאן לעומק, אבל הן שאלות חשובות למחקרי המשך אפשריים.

37 ראו למשל ג'ורפסקי ועמיתיו, 2001.

טבלה 3: גורמים המנבאים את מימוש (h)

הגורם	[h]	[ʔ]
(h) אחרי פֶּסֶק	משפיע לחיוב (p<0.001)	משפיע לחיוב (p<0.001)
(h) שהיא חלק מה"א הידיעה	משפיע לשלילה (p<0.001)	משפיע לשלילה (p<0.001)
המרואיין מראש העין	משפיע לחיוב (p<0.05)	משפיע לשלילה (p<0.01)
גיל המרואיין	משפיע לחיוב (p<0.01)	לא מובהק סטטיסטית

כל שורה בטבלה מייצגת גורם מסוים, לשוני או חברתי, ואת השפעתו על הסיכוי למימוש ספציפי של (h) בכל אחד משני המודלים. כך, השורה הראשונה מראה כי הופעה של (h) אחרי הפֶּסֶק השפיעה לחיוב גם על הסיכוי שהוא ימומש ב-[h] וגם על הסיכוי שהוא ימומש ב-[ʔ]. אבל אין פירוש הדבר שהיה רוב למימושים הללו אחרי פֶּסֶק (כזכור, בקורפוס כולו יש רוב ל-[ʔ]). המודל הסטטיסטי הזה מראה שאחרי פֶּסֶק ההעדפה הכללית ל-[ʔ] היא מעט פחות חזקה. במקביל, נראה שכאשר (h) מופיע כחלק מה"א הידיעה, יש השפעה שלילית על הסיכוי ל-[h] או [ʔ], כלומר גובר הסיכוי ל-[ʔ]. שוב אדגיש שגם במקרים שאינם ה"א הידיעה, [ʔ] הוא המימוש הנפוץ ביותר ל-[h], אך מה שהמודל הסטטיסטי מראה הוא שבה"א הידיעה נטייה זו חזקה עוד יותר.

כעת נבחן את הגורמים החברתיים. הטבלה מראה שההשתייכות למדגם בראש העין היא בעלת השפעה חיובית על הסיכוי ל-[h] והשפעה שלילית על הסיכוי ל-[ʔ]. ראוי להזכיר שכפי שראינו בסעיף הקודם, הפערים בין שני המדגמים קטנים למדי, אך מתברר שלמרות זאת, מדובר בהבדלים מובהקים סטטיסטית (נזכיר שהניתוח הסטטיסטי מביא בחשבון השפעה אפשרית של גורמים מתערבים אחרים שהוכללו במודלים). הגורם החברתי השני המופיע בטבלה הוא גיל המרואיין. הגיל הוא משתנה רציף, וכך הפירוש של "משפיע לחיוב" הוא שככל שהמרואיין מבוגר יותר, כך הסיכוי ל-[h] גבוה יותר. דפוס כזה של ריבוד גילאי נוטה לאפיין שינוי לשוני,³⁸ ומעיד שהשימוש ב-[h], הנדיר ממילא, הולך ופוחת עם הדורות. לעומת זאת, בביצוע [ʔ] לא נמצאה השפעה מובהקת של גיל הדובר. יש לציין עוד שמין המרואיין – שקודר ונבדק במודלים – לא היה בעל השפעה מובהקת על מימוש המשתנה, ולכן אינו מופיע בטבלה. אין להסיק מזה בוודאות שאין הבדלים מגדריים בתפוצה של המימושים, אבל לפחות במדגם זה אין עדות לקיומם.

נוסף על הניתוח המתואר בטבלה 3 ערכתי מודל סטטיסטי נפרד למדגם בתל אביב, ובו נבדק גם המוצא האתני של המרוויינים כגורם מנבא (לא היה טעם בבדיקה כזאת במדגם בראש העין, שכן כל המרוויינים בו היו ממוצא תימני). מוצא אתני במקרה זה הוגדר כהבחנה בינארית ("אשכנזי" או "מזרחי"), ולא נמצא שהוא משפיע באופן מובהק על מימוש (h). גם כאן אין זו הוכחה מכרעת לכך שאין הבדלים אתניים במימוש (h) בתל אביב, אבל מסתמן שהחלוקה הדיכוטומית בין "אשכנזי" ל"מזרחי" איננה בהכרח הרלוונטית ביותר להבנת המציאות הסוציו-בלשנית במקרה זה.

לסיכום הממצאים, ראינו שבשיחה חופשית בלתי-פורמלית [Ø] הוא המימוש המועדף בפי כל המרוויינים, בעוד שני המימושים האחרים מופיעים בשיעורים נמוכים יחסית. עם זאת, כאשר עוברים לקריאה, כלומר לסגנון רשמי יותר, רוב הדוברים מממשים [h] באופן עקבי, ומכך אפשר להסיק שלמשתנה (h) בהחלט יש חשיבות חברתית בציר הסגנון. מעבר לכך, אם בסעיף ב לעיל ראינו עדות לשיח מטה-לשוני שמייחס את ההגייה הלא-תקנית של (h) דווקא לנשים ממוצא מזרחי, אין בממצאים האמפיריים דבר המרמז על כך שסטראוטיפ זה משקף מציאות לשונית כלשהי. לא נמצאו הבדלים מובהקים בין מגדרים, וגם לא הבדלים אתניים בהשוואה הכללית "אשכנזים" לעומת "מזרחים". לעומת זאת, נמצא הבדל מובהק בין המדגמים: בקרב הקהילה התימנית בראש העין יש בממוצע יותר שימוש בהגייה התקנית [h] ופחות ב-[?]. ממצא זה מחדד את התובנה שכאשר אנו עוסקים בקשרים בין שפה לזהות אתנית, אין להסתפק רק בקטגוריית-על כמו "מזרחי" למשל, וצריך לבחון את הדינמיקות הלשוניות המקומיות בקהילות ספציפיות.

כאמור, הקהילה התימנית בראש העין מתאפיינת בשיעור גבוה של שימור ההגייה הלועזית של ח"ת ועי"ן, וכאן אנו רואים שנאמנות לשונית זו איננה מוגבלת רק להגאים הלועזיים. אף שבשיח המטה-לשוני בארץ לא נהוג לכרוך את (h) עם העיצורים הלועזיים, היו במרוויינים בראש העין שהתייחסו בדבריהם לקשר כזה. כך למשל הילה,³⁹ שהייתה תלמידת כיתה י"ב בעת הריאיון, סיפרה שהשימוש שלה בהגאים הלועזיים וגם ב-[h] זכה להתייחסות של חבריה לכיתה:

(4) יש לו קטע כזה לחקות, אם אתה אומר מילה קצת יותר בחי"ת או קצת יותר בעי"ן אז הוא אומר, הוא כאילו מחקה. עכשיו אני מה זה לא מעניין אותי דברים כאלה. אני אומרת לו 'חמוד, אתה זה שטועה, אני מדברת נכון, בעיה שלך'.

פעם גם היו אומרים לי שאני מבטאת ה"א ממש חזקה. קוראים לי הילה, למה שאני אגיד אילה?

רינת, מורה בגן ילדים שהייתה בת 37 בעת הריאיון, עושה קישור זה באופן ברור עוד יותר:

(5) במכללה שלי המורה אשכנזייה, והיא תמיד, כשהיא צריכה להגיד את האות ה"א, היא הייתה אומרת 'טוב רינת, את תגידי ה"א', והיא לא יכולה להגיד את ה"א. אז יש לנו יתרון [...] כן, יש את האותיות מהגרון, קשה להם.

בניגוד לעיצורים הלועיים [h] איננה מקושרת בשיח המטה-לשוני לזהות תימנית או מזרחית בדרך כלל. אך דומה שבקרב המרואיינים במדגם ראש העין שתי התופעות משתלבות זו בזו, ומהוות חלק מאידאולוגיית לשון כללית יותר בקהילה, המייחסת חשיבות רבה לעברית תקנית הנאמנה למסורת הגיית המקורית.

ד. ניסוי תפיסה: איך נתפסים מימושי (h) בקרב הדוברים?

מן הממצאים עולה כי יש שונות בעלת משמעות במימושים של (h), אך הם מאוששים גם את הטענה שברוב המקרים (h) לא נהגה כלל. לאור זאת, השיח המטה-לשוני שמבקר דוברים ש"לא הוגים ה"א כמו שצריך", שטעימה ממנו הוצגה בסעיף ב לעיל, יכול לעורר תמיהה מסוימת. אומנם ידוע כי השיפוט החברתי של משתנה לשוני ותפוצתו בפועל לא תמיד עולים בקנה אחד, אבל מדוע שתדבק סטיגמה בתופעה השכיחה בלשונם של כל הדוברים? דרך אחת לענות על השאלה הזאת עולה מהממצאים של מטלת הקריאה בקול רם. להבריל מהממצאים בשיחה החופשית, רוב הדוברים העדיפו את המימוש ב-[h] בעת קריאת רשימת המילים, כלומר המימוש הזה נתפס כמצופה בהקשרים רשמיים מסוימים. אבל בעוד אפשר להבין כיצד מתקשרות נורמות קריאה בקול להערה המובאת בדוגמה (2), המלינה על ההגייה של שדרנית ברדיו, השיפוט השלילי המתואר בסעיף ב איננו מוגבל רק להקשרים שבהם מצופה משלב רשמי במיוחד (למשל בדוגמה [3]). עלול להשתמע מניתוח זה שלדוברים יש מעין "מוסר כפול": בעוד הם עצמם כמעט אינם מממשים [h] בדיבור חופשי, הם מצפים מאחרים לעשות זאת.

אני סבור שלמעשה אין כל סתירה באידאולוגיות הלשון של הדוברים, אך חשוב להבין לאיזה מימוש לא-תקני של (h) מתייחסת הביקורת שלהם: [Ø] או [2]. השערת היא ש-[Ø] אינו מעורר שיפוט חברתי שלילי אצל הדוברים: בהיותו המימוש הנפוץ ביותר של (h) הוא נתפס בעיני הדוברים כמעין ברירת מחדל שאינה מושכת את תשומת ליבם כלל. רק המימוש הנדיר יותר – הסותם הסדקי – הוא המימוש שאליו מופנות ההערות השליליות, והוא שמעורר תגובות כגון "לא הוגה ה"א כמו שצריך".

רמז ראשון לכך שהשיפוטיות בשיח המטה-לשוני מופנית למעשה רק למימוש [?] ולא ל- [Ø] אפשר לראות בניסוחים כגון "הוגה ה"א כאל"ף" והשימוש באות אל"ף באיות לא סטנדרטי כדי לבקר את התופעה (כגון "מאמם"). עם זאת, כפי שטענתי בסעיף ב, גם הסותם הסדקי ההיסטורי (כלומר העיצור המסומן באות אל"ף) לא נהגה בדרך כלל, ולכן אי אפשר להסיק בוודאות מהו המימוש הפונטי שמדמיינים בראשם כותבי שיח מטה-לשוני כאשר הם מתייחסים לאות "אל"ף". כדי להשתכנע בכך שהסותם הסדקי בלבד – ולא היעדר הביצוע הפונטי – הוא שזוכה לשיפוט חברתי שלילי (בין שהדוברים מכנים זאת "לא להגות ה"א" ובין שהם מכנים אותו "להגות ה"א כאל"ף" או שלל כינויים אחרים), לא נוכל להסתפק בעדויות כתובות מן השיח המטה-לשוני, וצריך לבחון בדרך אחרת כיצד דוברי עברית מגיבים להגאים הללו.

בעוד חלק הארי של המחקר הסוציו-בלשני הכמותי עוסק בבחינה של נתונים לשוניים שהפיקו דוברים (למשל בראיונות סוציו-בלשניים), בשנים האחרונות הולכת וגוברת ההכרה בחשיבותם של ניסויי תפיסה כמקור נוסף של נתונים המלמדים על האופן שבו וריאנטים לשוניים נתפסים, שכן הוא לא בהכרח תואם את התפוצה שלהם בפועל.⁴⁰ בהתאם לכך, בסעיף זה אציג ממצאים מניסוי תפיסה שערכתי ושתוכנן במטרה לאפשר להבחין בין השיפוטיות החברתיים שמעוררים שלושת המימושים של (h). הניסוי מתבסס על אחת השיטות הראשונות שאומצו בניסויי תפיסה בתחום הסוציו-בלשני: פרדיגמת matched guise, שפיתחו בשנות השישים ואלאס למברט ועמיתיו במטרה לבחון איך לשונו של הדובר משפיעה על האופן שבו דוברים אחרים מעריכים ושופטים אותו.⁴¹ בניסוי מסוג זה שומעים המשתתפים הקלטות הנבדלות זו מזו במאפיין הלשוני שרוצים לבדוק, ולאחר מכן מבקשים מהמשתתפים להעריך את הדוברים, ולא דווקא את לשונם – לדוגמה, עד כמה הדוברים נשמעו נחמדים או משכילים. במחקר זה אימצתי את השכלול שהציעה קתרין קמפבל-קיבלר לשיטה, ולפיו החומרים לניסוי הם הקלטות שנערכו עריכה דיגיטלית, והן שונות זו מזו אך ורק במאפיין הלשוני שרוצים לבדוק.⁴² כך, אם המשתתפים שופטים את הדוברים לחומרה באחד התנאים, אפשר לייחס זאת בביטחון למימוש של המאפיין הלשוני המסוים, שכן ההקלטות שהם שמעו זהות זו לזו מכל בחינה אחרת.

40 ראו דרגר, 2010.

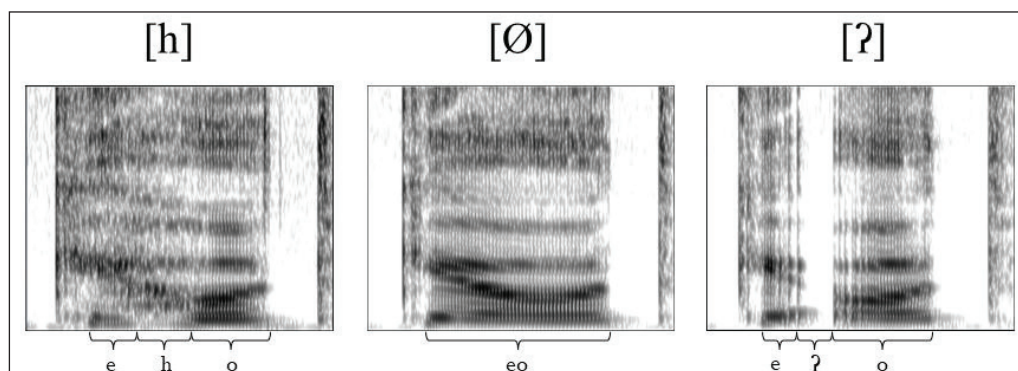
41 ראו למברט ועמיתיו, 1960; 1965. לסקירה עדכנית של יישום השיטה במחקר הסוציו-בלשני

ראו גארט, 2010, פרקים 4-5.

42 ראו קמפבל-קיבלר, 2007.

1. חומרים ושיטות

חומרים: הוקלטו ארבעה דוברי עברית, שתי נשים ושני גברים: אלה (בת 37), דנה (בת 33), אבי (בן 36) וחיים (בן 27). המשתתפים הוקלטו אומרים את המשפט ”יש לה עיניים נורא כהות ויפות”, שיש בו רק סביבה אחת של (h). הם הונחו להקליט את המשפט ארבע פעמים: פעם אחת בכל אחד מהמימושים של (h) (כלומר [h], [Ø]) ופעם אחת נוספת בדרך הטבעית להם ביותר. אצל ארבעתם המימוש בהקלטה ה”טבעית” היה [Ø]. הקלטה זו שימשה משפט הבסיס: ערכתי אותה בתוכנת Praat ויצרתי ממנה שלוש גרסאות, שבכל אחת מהן הוחלף הרצף e-(h)-o ברצף המקביל מאחת ההקלטות האחרות.⁴³ סך הכול נוצרו לכל אחד מארבעת הדוברים שלוש הקלטות, כולן מבוססות על אותו משפט בסיס וזהות לחלוטין למעט האופן שבו נהגית המילה ”כהות”: [kehot], [keot] או [keʔot]. תריסר ההקלטות המעובדות הללו שימשו גירויים בניסוי. בתרשים 1 אפשר לראות ספקטרוגרמות המציגות את שלושת האופנים שבהם הפיקה דנה את המילה ”כהות”.

תרשים 1: הפקות של המילה ”כהות” בפי דנה

המשתתפים: 100 דוברי עברית ילידיים המתגוררים בישראל ושגויסו ברשתות החברתיות.

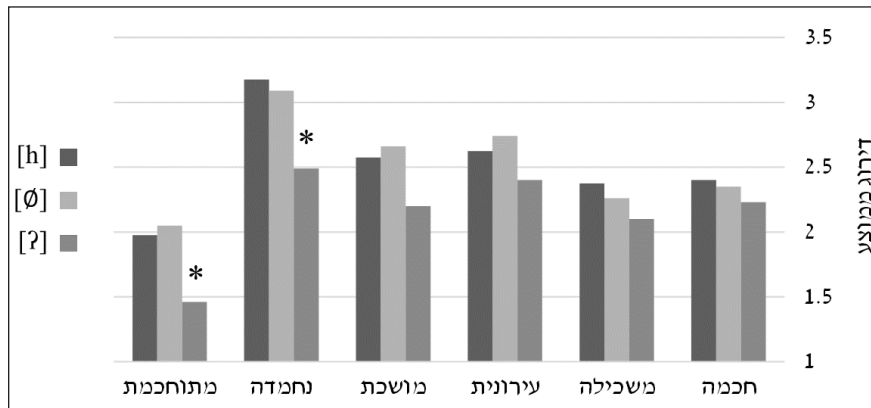
מהלך הניסוי: הניסוי נערך באופן מקוון באמצעות מערכת Qualtrics המשמשת ליצירת סקרים ברשת. כל משתתף שמע שני דוברים – גבר אחד ואישה אחת – באחד משלושת התנאים של (h). הדוברים, התנאים והסדר (כלומר גבר ואז אישה או

43 הבקרה הפונולוגית האידאלית היא להחליף רק את המופע של המשתנה עצמו, אך באופן זה לא היה אפשר ליצור חומרים שנשמעו טבעיים. לכן הרצף e-(h)-o היה פשרה שאפשרה הקלטות דומות זו לזו ככל האפשר, ושאינן נשמעות ערוכות.

אישה ואז גבר) נבחרו באופן אקראי. לאחר ששמעו כל הקלטה, הנבדקים התבקשו לדרג עד כמה מתאים לדובר ששמעו, בסולם מאחת עד שש, כל אחד משמות התואר האלה: חכם, נחמד, מושך, מתוחכם, עירוני, משכיל. כדי לבדוק אם מימושי המשתנה מקושרים לזהות אתנית מסוימת, הם נשאלו לאחר מכן אם הם יכולים לזהות מאיזו עדה הדובר/ת.⁴⁴

2. תוצאות ודיון

אציג תחילה את הממצאים הנוגעים בדירוג התאמת הדוברים לשמות התואר. היות שבתגובות לקולות הגברים ולקולות הנשים ניכרו דפוסים נפרדים, אציג את התוצאות בשני חלקים. הממצאים הנוגעים לקולות הנשים מובאים בתרשים 2.

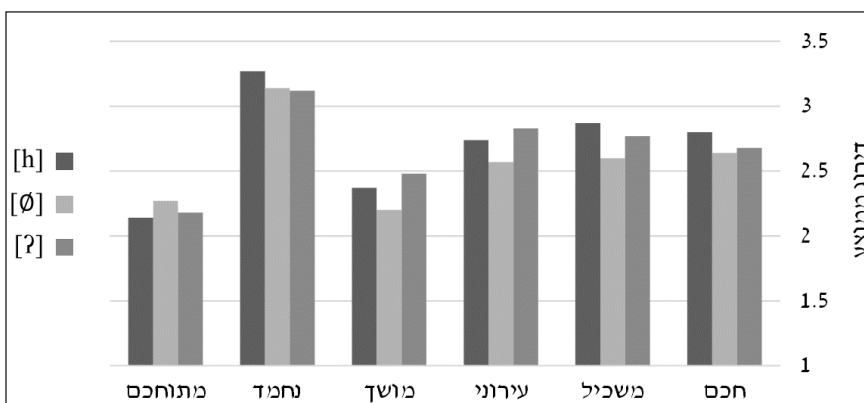

תרשים 2: ממוצע דירוג קולות הנשים

כפי שאפשר לראות בתרשים (בעמודות המסומנות ככוכבית), דירוג הדוברות בתנאי [?] נמוך באופן מובהק סטטיסטית יחסית לתנאים [Ø] או [h] במקרה של שניים משמות התואר: "מתוחכמת" ($p < 0.05$) ו"נחמדה" ($p < 0.05$). מעבר לכך, לא נמצא שום הבדל מובהק סטטיסטית בין התנאים [Ø] ו-[h] בשמות התואר. עם זאת, ראוי לציין שמסתמנת מגמה ולפיה הדירוג בתנאי [?] נמוך יותר משני התנאים האחרים גם ביתר שמות התואר, אבל היות שהיא איננה מובהקת, אי אפשר להסיק ממנה מסקנות נחרצות.

44 הניסוח המדויק היה "מאיזו עדה הדובר/ת לדעתך? אם אינך יודע/ת, ניתן לכתוב זאת". המונח "זהות אתנית" שנפוץ באקדמיה אינו שכיח בשיח היומיומי. העדפתי בניסוח בניסוח להשתמש במונח "עדה" ולא ב"מוצא", אם כי אני מכיר בכך שאף לא אחת מהאפשרויות מושלמת לצרכינו, ושהוראתן איננה זהה בהכרח.

בתוצאות התגובות לקולות הגברים, המוצגות בתרשים 3, התמונה פחות ברורה – יש שונות גדולה הרבה יותר, ולא נראה שיש מגמה כלשהי. בניגוד לקולות הנשים, לא נמצא הבדל מובהק סטטיסטית כלשהו בין התנאים השונים בדירוג אף אחד מששת שמות התואר.

תרשים 3: ממוצע דירוג קולות הגברים

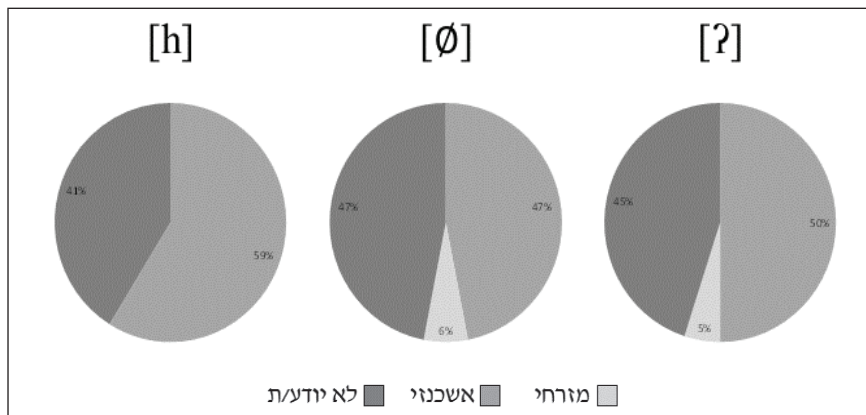
לסיכום, הממצא היחיד המובהק בניסוי זה הוא שקולות הנשים דורגו באופן נמוך יותר בתנאי [ʔ] יחסית לשני התנאים האחרים. היות שהתנאים, כאמור, נבדלים זה בזה רק בהגיית (h), אפשר לייחס בוודאות את ההבדל באופן שבו דורגו להבדל במימוש המשתנה. אם כך, הממצא שרק תנאי [ʔ] זכה לדירוג נמוך מהאחרים (גם אם לא בכל שמות התואר ובכל הדוברים) מאשש את השערת ששיפוט שלילי אצל הדוברים מתעורר רק במימוש [ʔ] ולא ב-[∅]. כלומר סביר להניח שהסטראוטיפים הלשוניים, כגון "לא להגות ה"א כמו שצריך", אינם מופנים להעדר [h], כי אם להופעה של [ʔ] בלבד.

עם זאת, הממצאים מעלים גם שאלות נוספות. ראשית, מפתיע לראות שלא היה שום הבדל מובהק בדירוג בין [h] ל-[∅], שכן הממצאים בסעיף ג מראים שרוב הדוברים כן מייחדים מימושים אלו לנסיבות סגנוניות נבדלות, ולכן יש להניח שהם מסוגלים להבחין ביניהם. סיבה אפשרית אחת היא שהדוברים שמעו שפה דבורה, כלומר מצב שבו [∅] הוא המימוש הצפוי והשכיח, ואולי בשל כך ההבדל בינו לבין [h] לא משך את תשומת ליבם. סיבה אפשרית נוספת היא שההבדל בין ההקלטות ששימשו גירויים היה קטן מדי (הייתה בהם רק סביבה אחת של המשתנה), וייתכן שבהקלטה ארוכה יותר שהיו בה סביבות רבות יותר של (h), היה נוצר הבדל כלשהו בין התנאים.

שנית, מעניין לראות שהבדל מובהק סטטיסטית נמצא רק בדירוג קולות הנשים.

היות שבניסוי היו רק שני קולות של גברים ושני קולות של נשים, עלינו להיות זהירים, ולא נוכל לקבוע באופן נחרץ שמדובר כאן באפקט מגדרי – ייתכן שתכונות אחרות של הקולות הן שגרמו להבדל באופן שבו הם נשפטו. עם זאת, ידוע כי יש נטייה כללית להיות שיפוטיים יותר כלפי אופני הדיבור של נשים יחסית לגברים, ובפרט כשמדובר בנשים המשתמשות במאפיינים לשוניים החורגים מהציפיות.⁴⁵ לאור זאת, ולאור העובדה שדוגמאות בשיח המטה-לשוני על המשתנה (בסעיף ב) התייחסו לנשים ולסטראוטיפים ממוגדרים, נראה סביר בהחלט שהשיפוט החברתי של מימוש (h) שנהגה בפי אישה שונה מהשיפוט של (h) שנהגה בפי גבר. במילים אחרות, יכול להיות שאם גבר מממש [ʔ] אין לכך השלכות מיוחדות, ואילו אישה שעושה זאת מתויגת כלא נחמדה ולא מתוחכמת (שלא לומר "פרחה"). כדאי לזכור שבנתוני הקורפוס שהוצגו בסעיף ג לא נמצא כל הבדל בין נשים לגברים בשיעור המימוש של [ʔ] – כך שאם הסטראוטיפ באשר לשימוש ב-[ʔ] אכן מיוחס ספציפית לנשים, חשוב לציין שהוא איננו משקף מציאות לשונית, כי אם את הנחות-הקדם של השומעים.

כאמור, המשתתפים נתבקשו לציין גם מאיזו עדה הדובר/ת, לדעתם. בעוד השאלה עצמה הייתה פתוחה, כמעט כל התשובות שהתקבלו היו למעשה "מזרחי", "אשכנזי" ו"אני לא יודע". לפיכך כדי לנתח את הממצאים באופן כמותי השתמשתי רק בשלוש קטגוריות אלו. שלושה משתתפים ענו "מעורב" (3 תשובות), והם נכללו עם "אני לא יודע".⁴⁶ הממצאים מובאים בתרשים 4.

תרשים 4: תפיסת הזהות האתנית של הדובר/ת

45 בהקשר זה ראו למשל קמרון, 1995, פרק 5; מגארד, 2005; אקרט ומקונל-ז'ינה, 2013, פרק 10.

46 שמונה תשובות נוספות שלא התאימו לקטגוריות אלו לא נכללו בניתוח.

לא נמצא הבדל מובהק סטטיסטית בין שלושת התנאים, והדבר מרמז על כך ששלושת המימושים של המשתנה אינם מקושרים במיוחד לתוויות "אשכנזי" או "מזרחי". מעניין לראות שהתפלגות התשובות בתנאים [?] ו-[Ø] זהות כמעט לחלוטין: 5%-6% מהנשאלים ניחשו "מזרחי", 45%-47% מהנשאלים ניחשו "אשכנזי", והיתר כתבו שאינם יודעים לזהות מה העדה של הדובר. לעומת זאת, בתנאי [h] התוצאות שונות במידת-מה: כאן איש לא ניחש "מזרחי", ונתח גדול יותר של התשובות (59%) הוא "אשכנזי". הבדל זה עשוי להצביע על נטייה לקשר את המימוש [h] יותר לזהות אשכנזית ופחות למזרחית, יחסית לשני המימושים אחרים, אך היות שלא מדובר בהבדל מובהק סטטיסטית, מדובר בהשערה ותו לא. עם זאת, יש להזכיר כאן שבממצאי הקורפוס שבמחקר זה לא נמצא כי אשכנזים משתמשים יותר ב-[h], ודווקא הקבוצה היחידה במדגם שהתבלטה בשימוש רב ב-[h] הייתה הקהילה התימנית בראש העין. לכן אם המימוש [h] אכן מקושר יותר לאשכנזים, תהיה זו דוגמה נוספת לסטראוטיפ לשוני, שאינו משקף בהכרח מציאות לשונית כי אם הנחות חברתיות באשר לדוברי השפה.

ה. סיכום

במאמר זה השתמשתי בשילוב של שלוש שיטות מחקר: בחינה של שיח מטה-לשוני, ניתוח קורפוס נתונים דבורים, וניסוי תפיסה. אם יש דבר אחד עקבי הניכר בתוצאות שלושתן, הוא ש-[h] ראוי לבחינה כמשתנה סוציו-בלשני בעל משמעות חברתית וסגנונית מורכבת ומעניינת.

מהראיונות הסוציו-בלשניים מתל-אביב ומראש העין עולה כי אף שהמימוש [h] נדיר בדבור ספונטני, כפי שנטען בעבר, ניכרת שונות רבה בציר הסגנון, ובמשלבים מסוימים הוא עודנו המימוש המועדף. השוואה בין שני הקורפוסים מראה כי דוברים מהקהילה התימנית בראש העין משתמשים יותר ב-[h] ופחות ב-[?] לעומת הדוברים בתל אביב, והדבר עולה בקנה אחד עם אידאולוגיית הלשון שלהם, המייחסת חשיבות רבה לשפה התקנית, לנאמנות לכתב ולהגייה הנכונה היסטורית. בניגוד לעיצורים הלועזיים, שגם אותם משמרת קהילה זו, אין ל-[h] קישורים אינדקסיקליים⁴⁷ לזהות מזרחית או תימנית ספציפית, אך נראה כי בקרב דוברים אלו יש לשתי התופעות מן המשותף, וקישורן להגייה המקורית והאותנטית מביא אותן להתכנס יחד כמכלול עקבי בסגנונם הלשוני של הדוברים. לעומת זאת, במדגם בתל אביב לא נמצא מתאם בין זהותם האתנית של המרואיינים לבין אופן מימוש (h). זה מחדד את התובנה כי התפוצה של מאפיינים לשוניים עשויה להיות קשורה לזהותם האתנית

47 לדיון בטיבם של קישורים אינדקסיקליים ראו סילברסטיין, 2003; אקרט, 2008.

של הדוברים – אך לא בהכרח לקטגוריות מקרו-סוציולוגיות כלל-ארציות כמו "אשכנזים" או "מזרחים", ויש לבחון כל קהילת דוברים לגופה.

נתוני הקורפוס כולו העידו על שונות לשונית (linguistic variation) במימושי (h), אך גם על העדפה ברורה של מימוש [∅] בשיחה חופשית. עם זאת ראינו שיש שיח מטה-לשוני שיפוטי באשר למימושים לא תקינים של (h). ניסוי התפיסה הראה שאף ש-[h] לברו הוא מימוש תקני מנקודת מבט פוסקנית, השיפוט החברתי מבחין בין שני המימושים הלא תקינים של המשתנה: רק ההופעה של [ʔ] גרמה למשתתפי הניסוי להעריך את הדוברים באופן פחות חיובי. ממצא זה מדגים את החשיבות בעריכת ניסויי תפיסה כדי להבין את אידאולוגיות הלשון של דוברים באשר למשתנים סוציו-פונטיים. הדוברים עצמם לא תמיד יודעים לדייק בקביעתם לאיזה מימוש פונטי הם מתכוונים כאשר הם מתייחסים אליו באופן מודע, ולכן יכולת הסקת המסקנות משיח מטה-לשוני מוגבלת, ואילו ניסוי התפיסה מאפשר לדעת את התכונות הפונטיות המדויקות שאליהן המשתתפים מגיבים, מפני שהחוקר עצמו הוא שבוחר מה להשמיע להם.

המחקר שתוצאותיו מובאות כאן מעיד על החשיבות שבשילוב שיטות מחקר, שכן נתוני קורפוס ונתונים מניסויי תפיסה מעניקים לחוקר נקודות מבט שונות אך משלימות באשר לתופעה הלשונית, ואלה מאפשרות לבחון ישירות את הפער בין אידאולוגיית הלשון והתפיסות בציבור לבין המציאות הלשונית. המחקר חשף מידע חדש על (h), אך עלו בו גם שאלות שאין עליהן תשובה לעת עתה. אחת מהן עולה מן העובדה שתוצאות ניסוי התפיסה נוטות לרמז על כך שהשיפוט החברתי השלילי של [ʔ] מופנה בייחוד לנשים, והדבר עשוי להיות קשור לסטראוטיפ הרווח של ה"פרחה" שאומרת לכאורה "מאמם" – אך כדי להשתכנע בכך בוודאות דרוש מחקר המשך. מעבר לכך, בעוד [ʔ] מעורר שיפוט שלילי, לא מתברר במחקר זה מדוע דווקא הוא נשפט לחומרה יותר מ-[∅]. לכאורה אפשר היה לצפות לממצא ההפוך, שכן [ʔ], בדומה ל-[h], הוא לפחות עיצור סדקי בעל ממשות פונטית, ואילו [∅] יכול היה להיות מקושר באופן מעין איקוני למחיקה לא רצויה. לדעתי התשובה כאן אינה קשורה ישירות לתכונות הפונטיות של המימושים כי אם לתפוצתם החברתית – כפי שהצעתי קודם לכן, ייתכן שמפאת שכיחותו הרבה של [∅] אצל מרבית הדוברים, הוא נתפס כחלופה טבעית ל-[h], אף על פי שאין לו ממשות פונטית כלל. עם זאת, כדי להשתכנע בהשערה כגון זו יש צורך במחקרי המשך ובעוד ניסויי תפיסה. אך אני מקווה שכלל הממצאים במחקר זה מראים שלשאלה אם בחינה סוציו-בלשנית של מימושי (h) היא אפיק ראוי למחקרים נוספים דווקא יש תשובה ברורה וחד-משמעית: כן.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- P. Eckert, "Variation and the Indexical Field", *Journal of Sociolinguistics* = 2008, אקרט, 12 (2008), pp. 453–476
- P. Eckert and S. McConnell-Ginet, *Language and Gender* = 2013, אקרט ומק'קונל-גינה, (Second Edition), Cambridge 2013
- בולוצקי, תשס"ב = ש' בולוצקי, "שונות פונולוגית ומורפולוגית בעברית המדוברת", מדברים עברית: לחקר הלשון המדוברת והשונות הלשונית בישראל, בעריכת ש' יזרעאל ומ' מנדלסון (תעודה, יח), תל-אביב תשס"ב, עמ' 238–279
- R. Bayley, "The Quantitative Paradigm", *The Handbook of Language Variation and Change (Second Edition)*, ed. J. K. Chambers and N. Schilling, New Jersey 2013, pp. 83–107
- בלנק, תשי"ז = ח' בלנק, "קטע של דיבור עברי ישראלי", לשוננו כא (תשי"ז), עמ' 33–93
- H. Blanc, "Israeli Hebrew Texts", *Studies in Egyptology and Linguistics* = 1964, בלנק, in Honour of H. J. Polotsky, ed. H. B. Rosén, Jerusalem 1964, pp. 123–152
- H. Blanc, "The Israeli Koine as an Emergent National Standard", = 1968, בלנק, *Language Problems of Developing Nations*, ed. J. A. Fishman, C. A. Ferguson and J. Das Gupta, New York 1968, pp. 237–251
- בן-טולילה, תשמ"ד = י' בן-טולילה, מבטאי העברית המשמשת במושב של יוצאי מרוקו בנגב: פרק בפונולוגיה חברתית, ירושלים תשמ"ד
- בן-טולילה, תשס"ב = י' בן-טולילה, "שונות לשונית על פני הדורות בישראל", מדברים עברית: לחקר הלשון המדוברת והשונות הלשונית בישראל, בעריכת ש' יזרעאל ומ' מנדלסון (תעודה, יח), תל-אביב תשס"ב, עמ' 131–140
- P. Garrett, *Attitudes to Language*, Cambridge 2010 = 2010, גארט
- D. Jurafsky, A. Bell, M. Gregory and W. D. Raymond, = 2001, ג'ורפסקי ועמיתיו, "Probabilistic Relations between Words: Evidence from Reduction in Lexical Production", *Frequency and the Emergence of Linguistic Structure*, ed. J. Bybee and P. Hopper, Amsterdam 2001, pp. 229–254
- R. J. Gafter, *The Most Beautiful and Correct Hebrew: Authenticity, Ethnic Identity and Linguistic Variation in the Greater Tel-Aviv Area*, = 2014, גפטר, Ph. D. dissertation, Stanford University 2014
- R. J. Gafter, "Pharyngeal Beauty and Depharyngealized Geek: = 2016, גפטר

- Performing Ethnicity on Israeli Reality TV”, *Raciolinguistics: How Language Shapes Our Ideas about Race*, ed. H. S. Alim, J. R. Rickford and A. F. Ball, Oxford 2016, pp. 185–202
- R. J. Gafter, “What’s a Stigmatized Variant Doing in the Word List? = גפטר, 2016 ב Authenticity in Reading Styles and the Hebrew Pharyngeals”, *Journal of Sociolinguistics* 20 (2016), pp. 31–58
- R. J. Gafter, “Using Pharyngeals out of Context: Linguistic Stereotypes = גפטר, 2019 in Parodic Performances of Mizrahi Hebrew Speakers”, *The Routledge Companion to the Work of John R. Rickford*, ed. R. Blake and I. Buchstaller, New York 2019, pp. 232–241
- גפטר, תשע”ט = ר’ גפטר, “שינוי לשוני ועמידות לשינוי: הגיית העיצורים הלועיים בקהילה התמימנית בראש העיין”, שינוי ושונות בלשון, בעריכת ר”א ברמן, ירושלים תשע”ט, עמ’ 97–112
- M. S. Devens, “Misconceptions about Accent and National Origin among = דוונס, 1981 Native Israeli Hebrew Speakers: A Preliminary Report”, *Hebrew Annual Review* 5 (1981), pp. 21–36
- L. M. Davis, “The Pharyngeal in Hebrew: Linguistic Change in = דייוויס, 1984 Apparent Time”, *Folia Linguistica Historica* 5 (1984), pp. 25–32
- K. Drager, “Sociophonetic Variation in Speech Perception”, *Language and Linguistic Compass* 4 (2010), pp. 473–480
- הנשקה, תשע”ג = י’ הנשקה, “על לשון הפריפריה הישראלית – בין שיבוש לשאילה”, מחקרים בלשון יד-טו (תשע”ג), עמ’ 175–186
- Y. Henshke, “On the Mizrahi Sociolect in Israel: A Sociolexical = הנשקה, 2013 Consideration of the Hebrew of Israelis of North African Origin”, *Journal of Jewish Languages* 1 (2013), pp. 207–227
- Y. Henshke, “The Mizrahi Sociolect in Israel: Origins and Development”, = הנשקה 2015 *Israel Studies* 20 (2015), pp. 163–182
- Y. Henshke, “Israeli, Jewish, Mizrahi or Traditional? On the Nature = הנשקה, 2017 of the Hebrew of Israel’s Periphery”, *Journal of Jewish Studies* 58 (2017), pp. 137–157
- M. Yaeger-Dror, “The Influence of Changing Group Vitality on = יגר־דרור, 1988 Convergence Toward a Dominant Norm: An Israeli Example”, *Language & Communication* 8 (1988), pp. 285–305

- M. Yaeger-Dror, "Linguistic Evidence for Social Psychological = 1991, גר־דרור, Attitudes: Hyperaccommodation or (r) by Singers from a Mizrahi Background", *Language & Communication* 11 (1991), pp. 309–331
- Y. Cohen, N. Lewin-Epstein and A. Lazarus, "Mizrahi-Ashkenazi = 2019, כהן ועמיתיו, Educational Gaps in the Third Generation", *Research in Social Stratification and Mobility* 59 (2019), pp. 25–33
- לאופר, תשס"ט = א' לאופר, פרקים בפונטיקה ובריפון פונטי, ירושלים תשס"ט
- W. Labov, *The Social Stratification of English in New York City*, = 1966, לבוב, Washington DC 1966
- W. Labov, *Sociolinguistic Patterns*, Philadelphia 1972 = 1972, לבוב,
- W. E. Lambert, R. C. Hodgson, R. C. Gardner and S. Fillenbaum, = 1960, למברט ועמיתיו, "Evaluational Reactions to Spoken Language", *Journal of Abnormal and Social Psychology* 60 (1960), pp. 44–51
- W. E. Lambert, M. Anisfeld and G. Yeni-Komshian, = 1965, למברט ועמיתיו, "Evaluational Reactions of Jewish and Arab Adolescents to Dialect and Language Variations", *Journal of Personality and Social Psychology* 2 (1965), pp. 84–90
- D. Lefkowitz, *Words and Stones: The Politics of Language and = 2004, לפקוביץ', Identity in Israel*, Oxford 2004
- M. Maegaard, "Language Attitudes, Norm and Gender — A Presentation = 2005, מגארד, of the Method and Results from a Language Attitude Study", *Acta Linguistica Hafniensia* 37 (2005), pp. 55–80
- מוצפי־האלר, תשע"ב = פ' מוצפי־האלר, בקופסאות הבטון: נשים מזרחיות בפריפריה הישראלית, ירושלים תשע"ב
- U. Mor, "Prescriptive Activity in Modern Hebrew", *Usage-Based Studies* = 2020, מור, in *Modern Hebrew: Background, Morpho-lexicon, and Syntax*, ed. R. Berman, Amsterdam 2020, pp. 97–129
- מורג, תשל"ג = ש' מורג, "הערות אחדות לתיאורה של מערכת התנועות העברית המדוברת בישראל", לשוננו לו (תשל"ג), עמ' 205–214
- מורג, תש"ן = ש' מורג, "העברית החדשה בהתגבשותה: לשון באספקלריה של חברה", קתדרה 56 (תש"ן), עמ' 70–92
- Y. Matras and L. Schiff, "Spoken Israeli Hebrew Revisited: = 2005, מטרס ושיף, Structures and Variation", *Studia Semitica: The Journal of Semitic*

- Studies Jubilee Volumem*, ed. P. S. Alexander et al (*Journal of Semitic studies. Supplement*, 16) Oxford 2005, pp. 145–191
- L. Milroy, *Observing and Analysing Natural Language: A Critical Account of Sociolinguistic Method*, Oxford 1987 = מילרוי, 1987
- נוימן, תשע"ג = י' נוימן, "מוצאה של הדו־תנועה ey בעברית בת־זמננו והגורמים המתנים את תפוצתה", העברית שפה חיה, ו, בעריכת רינה בן־שחר וניצה בן־ארי, חיפה תשע"ג, עמ' 237–260
- נוימן, תשע"ה = י' נוימן, "על ההבחנה הרצויה בין פונטיקה לפונולוגיה בסוגיית עיצורי הלוע בעברית הישראלית", דברי המפגשים השנתיים של החוג הישראלי לבלשנות על שם חיים רוזן 20 (תשע"ה), עמ' 22–39
- M. Silverstein, "Indexical Order and the Dialectics of Sociolinguistic Life", *Language & Communication* 23 (2003), pp. 193–229 = סילברסטיין, 2003
- סמוחה, 2005 = ס' סמוחה, "העדתיים היהודית בישראל כתופעה ממשית ומתמשכת", קולות מזרחיים: לקראת שיח מזרחי חדש על החברה והתרבות הישראלית, בעריכת ג' אבוטבול, ל' גרינברג ופ' מוצפי־האלר, תל־אביב 2005, עמ' 157–164
- עברי, 2008 = י' עברי, "גרוטסקה אותנטית – ערסים ופרחות בתרבות הישראלית", הכיוון מזרח 16 (2008), עמ' 26–31
- N. Faust, "Gutturals in General Israeli Hebrew", *Brill's Journal of Afroasiatic Languages and Linguistics* 11 (2019), pp. 162–181 = פאוסט, 2019
- פלג, תשנ"ב = א' פלג, "פישוט הדו־תנועה (ei) בעברית הישראלית: השתקפותם של תהליכים חברתיים בתהליך שינוי פונולוגי", העברית שפה חיה, א, בעריכת ע' אורנן, ר' בן־שחר וג' טורי, חיפה תשנ"ב, עמ' 141–152
- K. Campbell-Kibler, "Accent, (ING), and The Social Logic of Listener Perceptions", *American Speech* 82 (2007), pp. 32–64 = קמפבל־קיבלר, 2007
- D. Cameron, *Verbal Hygiene*, London 1995 = קמרון, 1995
- J. Rini, "When Spanish *h*- Went Silent. How Do We Know?", *Bulletin of Spanish Studies* 87 (2010), pp. 431–446 = ריני, 2010
- שורצולד, תשמ"א = א' (רודריג) שורצולד, דקדוק ומציאות בפועל העברי, רמת גן תשמ"א שורצולד, תשס"ב = א' (רודריג) שורצולד, "גוני לשון בעברית בת־זמננו", מדברים עברית: לחקר הלשון המדוברת והשונות הלשונית בישראל, בעריכת ש' יזרעאל ומ' מגדלסון (תעודה, יח), תל־אביב תשס"ב, עמ' 141–175
- שורצולד, תשע"ה = א' (רודריג) שורצולד, "לשון תשתית, מגעי לשון, ריבוד חברתי ומשתני לשון", כרמלים יא (תשע"ה), עמ' 55–71

שנהב, 2003 = 'י שנהב, היהודים הערבים: לאומיות, דת ואתניות, תל אביב 2003
שילינג, 2014 = N. Schilling, "Surveys and Interviews", *Research Methods in*
Linguistics, ed. R. J. Podesva and D. Sharma, Cambridge 2014, pp.
96-115

ששון-לוי וששנה, 2014 = 'א' ששון-לוי וא' ששנה, "השתכנוזות: על פרפורמנס אתני
וכישלוננו", תיאוריה וביקורת 42 (2014), עמ' 71-97